

MARGARITA MATULYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Mokslinių tyrimų kryptis: etnologijos ideologiniai aspektai.

DOI: <https://doi.org/10.35321/all81-09>

ANTANO IR JONO JUŠKŲ MOKSLINĖS VEIKLOS KAZANĖJE IDEOLOGINIAI KONTEKSTAI

The Ideological Context of Scholarly Work
of Antanas and Jonas Juška in Kazan

ANOTACIJA

Straipsnyje siekiama atsakyti į klausimą, kodėl būtent Kazanėje 1878–1882 m. buvo įmanoma išleisti brolių Juškų parengtus veikalus (lietuvių tautinį folklorą) lotynų raidynu. Tyrimas nukreiptas į jų aktyviausios mokslinės veiklos periodu Kazanės krašte vyravusias sociokultūrinės sąlygas ir ideologinius mokslinės aplinkos kontekstus.

ESMINIAI ŽODŽIAI: lietuvių folkloras, lotyniškas šriftas, kirilika, leidyba, Kazanės universitetas, lingvistinių tyrimų centras.

ANNOTATION

The article attempts to answer the question why Kazan was the place where the works (Lithuanian folklore) compiled by the Juška brothers could be published in the Latin script in the period 1878–1882. The research focuses on the sociocultural conditions and ideological contexts of the scholarly environment that prevailed in Kazan region during the period of their academic activity.

KEYWORDS: Lithuanian folklore, Latin script, Cyrillic script, publishing, Kazan University, Center for Linguistic Research.

ĮVADAS

Brolių Juškų biografijoje, kurią rekonstravo Antanas Mockus (2003), išskirti du gyvenimo etapai Kazanėje. Pirmasis – 1862–1864 m. Šiuo laikotarpiu Jonas Juška pagal paskyrimą dirbo Kazanės karo žinybos mokykloje, kur parengė ir nesėkmingai Rusijos mokslų akademijoje bandė išleisti lietuvių kalbos gramatiką. Antrasis – 1875 m. Tais metais Jonas grįžo į Kazanę dirbti mokytoju gimnazijoje ir rūpinosi brolio surinktų dainų ir vestuvių papročių leidyba, o 1879 m. talkinti Jonui čia persikėlė ir Antanas. Abu broliai mirė (Antanas – 1880 m., Jonas – 1886 m.) ir buvo palaidoti Kazanėje. Straipsnyje, remiantis Juškų biografo A. Mockaus tyrimu, išplečiamas įtakos jų mokslinei veiklai turėjusių asmenybių ir aplinkybių kontekstas, siekiant pagrįsti lietuvių folkloro lotynų raišyboje leidybos Kazanėje dėsninumą. Apeliuojant į istorikų Dariaus Staliūno (2006), Aleksejaus Milerio (2010), Henryko Głębockio (2013), Michailo Dolbilovo (2010) įžvalgas dėl bendros Rusijos imperijos kolonizavimo politikos, rusinimo strategijų ir priežastinių ryšių, dėmesys koncentruojamas į per kelis dešimtmečius Kazanėje susitelkusios mokslininkų bendruomenės etosą.

Čia, totorių sostinėje, nutolusioje nuo politinio centro ir konfliktinių židinių, susiformavo stipri lenkų ir lietuvių kilmės diaspora, dalyvavusi regiono kultūroje, moksle, švietime ir, be abejonės, išsaugojusi tautinę ideologiją bei vertybes, veikusias bendrą sociokultūrinę atmosferą. Integruodamasis į vietinę bendruomenę buvęs Lenkijos ir Lietuvos elitas Kazanėje diegė europietišką gyvenimo būdą, skleidė tarp vietinių gyventojų liberalizmo idėjas. Dalis jų čia pateko po sisteminio anticarinų judėjimų ir sukilimų dalyvių trėmimo į Pavolgio regioną. Pirmoji tremtinių banga iš Lietuvos Kazanę pasiekė 1824 m. Čia buvo išstremti filomatai ir filaretai – Vilniaus universiteto studentai ir dėstytojai: Janas Wiernikowskis, Józefas Kowalewskis, Feliksas Kulakowskis, Hilarijus Lukaševskis, Teodoras Lozinskis, Mikalojus Kozlovskis ir kiti mokslininkai, tad ne be pagrindo Kazanė įgijo neoficialų intelektualiosios tremties Rusijos imperijoje sostinės statusą (Шарифжанов 2002).

Kitą nemažą diasporos sluoksnį sudarė mokslininkai, po studijų Maskvos, Sankt Peterburgo ar Europos universitetuose tęsę karjerą Kazanės universitete, kuris atliko svarbų vaidmenį jų pasaulėžiūros ir mokslinės minties sklaidoje. Jie ne tik įsitvirtino universitete, bet ir išaugino savo šeimų mokslininkų dinastijas – Dogelių (Janas – farmakologas, jo sūnus Michailas – tarptautinės teisės profesorius, sūnėnas Aleksandras – anatomas, fiziologas), Zaleskių, Kovalevskių, Adamiukų, Kovalskių (tėvas Marianas ir sūnus Aleksandras – astronomai), Lukaševskių, Petrovskių, Janiševskių (Erastas – matematikas, 1871 m. išrinktas Kazanės burmistru, jo sūnūs: Michailas – geologas ir paleontologas, Aleksejus – neuropatologas ir psichiatras, Dmitrijus – biologas) (Гатилова 2012).

Ypač stiprus lenkų kilmės mokslininkų branduolys susitelkė filologijos srityje. XIX a. universitete susiformavo net keli tyrimų centrai: slavistikos mokykla, kuriai pradžią davė profesorius Viktoras Grigorovičius, o tyrimus tęsė Memnonas ir jo sūnus Nestoras Petrovskiai; mongolistikos centras, kurio pradininku buvo Józefas Kowalewski (1854–1860 m. ėjęs Kazanės universiteto rektorius pareigas); lyginamosios kalbotyros centras, kurį įkūrė Janas Baudouinas de Courtenay su Mikołajumi Kruszewskiu. XIX a. Kazanės universitete dirbo per 60 lietuvių ir lenkų kilmės mokslininkų (Koerner, Szwedek, red., 2001). Jų lingvistiniai tyrimai buvo atliekami nepalankiomis filologijos mokslui sąlygomis, kai caro valdžia, vykdydama agresyvią imperijos tautų kultūrų ir kalbų adaptavimo bei integravimo politiką, tiesiogiai kišosi ir į mokslą, pasitelkdama jį veiksmy bei priemonių programai formuoti.

Istorikas Aleksejus Mileris, lygindamas kalbų kirilizavimo atvejus Rusijos imperijoje, pastebi bendras procesų tendencijas, siedamas jas su didžiųjų valstybių geopolitiniais interesais, ir pabrėžia, kad svarbiausiu politinių ideologų uždaviniu buvo ne tiek asimiliuoti mažąsias tautas, kiek įtvirtinti lojalų caro valdžiai identitetą ir slopinti opozicinę įtaką: Šiaurės Vakarų krašte siekta lietuvių kultūrą nutolinti nuo Abiejų Tautų Respublikos sugrąžinimą puoselėjančių lenkų, Ostžėjinės gubernijose latvių ir estų kultūras atskirti nuo stiprėjančios Vokietijos įtakos, Pavolgio regione – nuo Osmanų imperijos, kaip musulmonų traukos centro (Миллер 2010).

Šią mokslininko nuomonę patvirtina ir Rusijos mokslų akademijos bandymas išleisti Juškų parengtas dainas lotyniškais rašmenimis. Kaip žinoma, 1867 m. pirmasis 33 dainų rinkinys Mokslų akademijos darbuose buvo išleistas kirilika su J. Juškos vertimu į rusų kalbą. 1878 m. broliai Juškos, sugrįžę prie dainų leidybos Kazanės universitete, taip pat kreipėsi ir į Mokslų akademiją dėl galimybės publikuoti originalą, netranskribuojant tekstų į kiriliką. Sostinėje 1100 dainų rinkinys *Lietuviškos svotbinės dajnos* lotynų abėcėle buvo išleistas tik 1883 m., o 1884 m. išėjo dar viena publikacija Mokslų akademijos leidinyje, kiek vėliau pasirodė ir Antano Juškos *Lietuvių–rusų–lenkų kalbų žodynas*, tik, priešingai nuo periferinės Kazanės, klausimas svarstytas ilgiau (rūpinosi Peterburgo universiteto profesorius Izmailas Sreznevskis, Rusijos mokslų akademijos Rusų kalbos ir literatūros skyriaus vadovas Jakovas Grotas, Charkovo universiteto profesorius Aleksandras Potebnia) ir aukštesnėse instancijose – 1880 m. leidimą dėl lietuviškų veikalų moksliniu lotynišku šriftu (pagal Augusto Schleicherio sistemą) suteikė caras Aleksandras II liaudies švietimo ministro Dmitrijaus Tolstojaus teikimu, suderinus sprendimą su vidaus reikalų ministru Levu Makovu, su sąlyga, kad „šie leidiniai nebūtų platinami tarp lietuvių, gyvenančių Šiaurės vakarų ir Pavyslio kraštuose“ (Mockus 2003: 140).

LINGVISTINIŲ TYRIMŲ CENTRAS
KAZANĖS UNIVERSITETE:
DEPOLITIZUOTAS MOKSLAS

Tuo laikotarpiu, kai Kazanėje buvo rengiamos ir spausdinamos lietuvių liaudies dainos, universitetas funkcionavo pagal galiojančius *Bendrus Rusijos imperatoriškųjų universitetų įstatus* (Зайцева 2016: 217–218, 220). 1863 m. patvirtinti įstatai universitetams suteikė didesnę autonomiškumą, išplėtė mokslinę kompetenciją – buvo suformuota fakultetų struktūra (Istorijos-filologijos, Fizikos-matematikos, Teisės, Medicinos), kas iš dalies komplikavo kadrų politiką – dėl išplėsto dėstytojų etatų skaičiaus Kazanės universitete pristigo profesūros. Skubiai auginant naujus mokslininkus ir pedagogus, universitetas dvejų metų stažuotėms į užsienį siūsdavo stipendininkus, kurie turėjo galimybę per 2–4 metus savarankiškai atlikdami tyrimus parengti ir apsiginti disertacijas. Taip 1868 m. Kazanės universitete profesoriaus vardas suteiktas net 9 jauniems mokslininkams, kurių vidutinis amžius buvo 34 metai, o 1869 m. profesoriais tapo dar 7 mokslininkai, kurių vidutinis amžius siekė 38 metus, o 1871 m. jų vidutinis amžius buvo 31 metai (Костина, Куприянов 2017: 933). Tokia kadrų kaita bei liaudies švietimo ministro 1868–1869 m. sprendimais universitetų savivaldos apribojimas darė neigiamą įtaką studijų ir mokslo administravimo kokybei – katedras paliko autoritetingos asmenybės, kurias pakeitė silpnesni mokslininkai (Костина, Куприянов 2017: 934).

Kaip teigia kadrų politiką tyrinėję istorikai Tatjana Kostina ir Aleksejus Kuprijanovas, Kazanės universitetas, lyginant su Sankt Peterburgo, Maskvos ir Dorpatu (Tartu) aukštosiomis mokyklomis, XIX a. 8-ąjį deš. labiausiai jautė aukštos kvalifikacijos specialistų trūkumą ir kartu švietimo apygardos patikėtinio voliuntaristinį kadrų valdymo stilių (Костина, Куприянов 2017: 935). Kita vertus, universitetas labai atsinaujino – sutelkė liberalių pažiūrų pažangią mokslo bendruomenę. Vis dėlto svarbiausiu naujo modelio universiteto pasiekimu buvo savivalda – vidinio mokslo ir studijų administravimo lemiamo žodžio galią turėjo universiteto rektorius ir jam pavaldūs kolegialūs organai (Universiteto taryba, valdyba ir teismas). Sprendimo dėl mokslinių publikacijų kompetencija priklausė Universiteto tarybai, kurios pirmininku buvo rektorius, o nariais – visi ordinariniai ir ekstraordinariniai profesoriai (Зайцева 2016: 218–219). Mokslinius darbus vertindavo ir dėl jų tinkamumo publikuoti sprendavo fakulteto susirinkimas, kurį sudarė dekanas ir fakulteto profesoriai (Загоскин, red., 1900: 9, 12–16).

Tad brolių Juškų pirmieji dainų rankraščiai profesoriaus J. Baudouino de Courtenay teikimu pirmiausia pateko į Istorijos–filologijos fakulteto¹ dekaną Nikolajaus Buličiaus rankas. Netrukus be jokių trukdžių pirmoji keturių lietuvių liaudies dainų publikacija lotynų raidynu *Lietuviškos dainos, surašitos par Antaną Juškevičę* buvo paskelbta 1878 m. *Imperatoriškojo Kazanės universiteto žinių ir mokslo užrašų* gegužės–birželio numeryje (Mockus 2003: 108–109). Tokį greitą ir palankų sprendimą dainas spausdinti originalias, o ne kirilika, priėmė neeilinės biografijos asmenybė. Kazanėje užaugusio ir vietiniame universitete filosofiją studijavusio N. Buličiaus (g. 1824) pasaulėžiūrą suformavo tikslingas domėjimasis prancūzų utopinio socializmo doktrina, 1848 m. Prancūzijos revoliucijos įvykiais ir Tautų pavasario idėjomis bei bendravimas su lenkų politiniais tremtiniais. Dar būdamas dvidešimties metų jis laisvai kalbėjo lenkiškai, pažino Adomo Mickevičiaus kūrybą, mintinai mokėjo beveik visas poemos *Vėlinės* dalis, cituodavo vieną reikšmingiausių poeto kūrinių *Poną Tadą* (Булич 1903: 745), per kurį turėjo galimybę suprasti Abiejų Tautų Respublikos esmę ir solidarizuotis su valstybingumo atkūrimą puoselėjančiomis lenkų, lietuvių, baltarusių, ukrainiečių tautomis.

Studijų metais jam teko bendrauti ir diskutuoti apie Spinozos filosofinę sistemą su Kazanėje teisę studijavusiu Levu Tolstojumi, priklausyti Maskvos universiteto slaptai draugijai *Kazanės studentų biblioteka*, prisijungusiai prie narodnikų organizacijos *Žemė ir laisvė*, bendradarbiauti su Aleksandro Gerceno įsteigto antimonarchistinių pažiūrų laikraščio *Varpas* redakcija. 1845 m. apgynęs disertaciją apie Friedricho Schellingo filosofiją, jis įsiliejo į universiteto pedagogų gretas ir tapo mėgstamiausiu studentų dėstytoju, atstovaujančiu Vakarų Europos mokyklų metodologijai. Po vienos paskaitos (1859 m.), sulaukusios studentų audringų ovacijų, universiteto administracija šį incidentą traktavo kaip rimtą tvarkos pažeidimą: už aplodismentus net devyni studentai buvo pašalinti, paties N. Buličiaus reputacija pašlijo, kol po kelių mėnesių įtampos, 1860 m. vasario mėnesį, jis už kenksmingos krypties paskaitas buvo atleistas iš profesoriaus pareigų. Kazanės universitete šie įvykiai vadinti „Buličiaus byla“, o pats profesorius autobiografijoje juos prisiminė kaip sudėtingiausią gyvenimo laikotarpį: „Mane užgriuvo baisiausias visuomenės pasipiktinimas; buvo sunku gyventi, o ir dirbti taip pat“ (Венгеров, red., 1904: 128). Metus jis praleido Sankt Peterburge, kur tęsė mokslinį darbą, suartėjo su Rusijos mokslų akademijos Rusų

¹ Istorijos–filologijos fakultetas įsteigtas 1863 m., vadovaujantis Aleksandro II patvirtintais *Bendrais Rusijos imperatoriškųjų universitetų įstatais* (Зайцева 2016: 214–229). Istorijos–filologijos fakulteto katedros: Filosofijos, Klasikinės filologijos, Lyginamosios kalbotyros ir sanskrito kalbos, Rusų kalbos ir literatūros, Slavų filologijos, Visuotinės istorijos, Rusų istorijos, Vakarų Europos literatūros, Bažnyčios istorijos, Meno teorijos ir istorijos (Загоскин 1900: 9, 163–165).

kalbos ir literatūros skyriaus vadovu Jakovu Grotu, Peterburgo universiteto profesoriumi Izmailu Sreznevskiu, kurie spaudos draudimo pradžioje tiesiogiai rūpinosi lietuviškų leidinių lotyniškais rašmenimis publikavimu. 1861 m. N. Buličius grįžo į Kazanę ir po minėtos universiteto pertvarkos sparčiai kilo karjeros laiptais: jo pažiūros ir „nuodėminga“ praeitis nesutrukdė tris kartus būti išrinktu Istorijos-filologijos dekanu (1862–1864, 1875–1878, 1881–1882), eiti prorektorius (1864–1871) ir net rektorius (1882–1885) pareigas.

Kita palanki aplinkybė, paleidžiant į spaudą pirmąsias dainas, kad *Mokslo užrašų* redaktoriumi tuo metu (nuo 1874 iki 1883 m.) dirbo jaunas (36 metų) teisės profesorius Adolfas Osipovas (g. 1842), kilęs iš Podolės gubernijos, mokėsis Varšuvos kilmingųjų institute, studijavęs teisę Heidelbergo ir Dorpato universitetuose, įgijęs teisės daktaro laipsnį ir nuo 1869 m. mokslo karjerą tarptautinių politinių ir pilietinių teisių srityje tęšęs Kazanės universitete (Загоскин, red., 1900: 112). Panašu, kad intelektualus liberalių pažiūrų dekanas, pasinaudojęs susiklosčiusia situacija ir, žinoma, universiteto įstatuose numatyta teise publikacijų turiniui taikyti tik vidinę cenzūrą², sprendimą priėmė nedvejodamas.

Sudėtingiau klostėsi tolesnis brolių Juškų dainų leidybinis darbas. Paragintas N. Buličiaus nesustoti ir išleisti kuo išsamesnį dainų rinkinį, J. Juška netrukus (1878 m. gruodžio mėnesį) vėl kreipėsi į J. Baudouiną de Courtenay, kad šis tarpininkautų – padėtų universiteto moksliniame leidinyje paskelbti bent dalį iš 170 parengtų dainų, kurias A. Juška surinko Pušaloto ir Veliuonos apylinkėse. Pagrindinis ir J. Juškos, ir J. Baudouino de Courtenay argumentas dėl autentiškų tekstų (išsaugant tarmę ir raidyną) leidybos buvo medžiagos reikšmė lyginamajai kalbotyrai ir spausdinimas J. Juškos sąskaita, kas finansinius sunkumus patiriančiam universitetui taip pat buvo svarbu (Mockus 2003).

Šį kartą Juškų lietuvių liaudies dainų leidybos klausimus sprendė 1878 m. rugsėjo mėnesį iš N. Buličo Istorijos-filologijos fakulteto dekanu pareigas perėmęs rusų istorijos profesorius, etnografas, Pavolgio kolonizavimo problemoms skirtų darbų autorius (Фирсов 1866, 1870) Nikolajus Firsov (g. 1831) (Загоскин, red., 1900: 56). Svarstant rinkinį posėdžiuose turėjo dalyvauti lyginamosios kalbotyros profesoriai Janas Baudouinas de Courtenay ir Nikolajus Kruševskis, rusų filologijos profesorius Nikolajus Buličius, graikų filologijos profesorius Dmitrijus Beliajevas, slavų filologijos profesorius Memnonas Petrovskis.

Sprendimą lemiančių ekspertų branduolį sudarė progresyvios lingvistinės mokyklos pradininkai, prioritetą teikę mokslui. J. Baudouino de Courtenay ir jo

² Bendrų Rusijos imperatoriškųjų universitetų įstatų 128 paragrafe įrašyta, kad „universitetai turi savo cenzūrą, taikomą tezėms, svarstymams ir kitiems jų publikuojamiems mokslinio-literatūrinio turinio kūriniais ir rinkiniams (Университетский устав 1863: 55, 108).

mokinio bei kolegos N. Kruševskio kalbos psichologinių ir sociologinių aspektų tyrimai tapo pagrindiniai ne tik Kazanės lingvistikos mokyklai, kuri buvo orientuota į teorinę kalbos funkcionavimo fenomeno analizę (Андромонова 2002: 35–42), bet ir lėmė pasaulio lingvistikos pokyčius (Якобсон 1985: 331). Tokio šaltinio mokslinę vertę puikiai suprato ir jų kolegos: N. Buličius (Загоскин, red., 1900: 36), senovės graikų kalbos ir literatūros tyrinėtojas, savo poziciją aiškiai išreiškęs pirmuoju sprendimu, D. Beliajevas (g. 1846) (Загоскин, red., 1900: 37), ką tik grįžęs iš Europos kultūros centrų (žinių įgijęs Leipcigo universitete, Paryžiaus, Romos, Florencijos, Neapolio ir Venecijos muziejuose bei bibliotekose), apsigynęs disertaciją tema *Euripido pasaulėžiūros klausimu* (Беляев 1878) ir gavęs profesoriaus laipsnį; M. Petrovskis (Загоскин, red., 1900: 48), lenkų kilmės mokslininkas, vienas ryškiausių XIX a. slavistų, priskiriamas slavofilams, tačiau neturintis „nei religinių, nei istorinių nuostatų, nei juo labiau šovinistinių instinktų“ (Корсаков 1912: 264; Лаптева 2003: 152), Kazanės universitete dėstęs slavų literatūrą ir kalbas, puikiai išmanęs čekų, bulgarų, lenkų, serbų, kroatų ir kitų Europos slavų tautų istoriją. Anot A. Mockaus, tyrinėjusio archyvinius šaltinius, fakultetas domėjosi galimybe prie publikacijos lietuvių kalba „ pridėti vertimą į rusų kalbą“ (Mockus 2003: 110). Tačiau dėl senyvo amžiaus ir laiko stokos Juškoms nesutikus imtis tokio darbo daugiau prie to klausimo negrįžta, o apie kiriliką net neužsiminta.

1879 m. kovo mėnesį Universiteto tarybai pateikęs svarstyti dainų rinkinį, J. Baudouinas de Courtenay jau kitą dieną tarybai pasiūlė į Istorijos-filologijos fakulteto magistro egzaminų programą įtraukti lietuvių kalbą, kaip antraeilį dalyką. A. Mockaus nuomone, tai buvo profesoriaus strateginis žingsnis – siekė akcentuoti dainų leidinio, kaip šaltinio, poreikį ne tik mokslui, bet ir studijoms (Mockus 2003: 111). Universiteto taryba ir pirmiausia jai vadovavęs rektorius Eugrafas Osokinas (Загоскин, red., 1900: 112), politinės ekonomikos profesorius, teisės ir finansų istorikas, europietiško išsilavinimo (ne kartą vykdavo į ilgalaikes stažuotes į užsienį) ir plačių pažinių asmenybė, neprieštaravo, kad lietuvių kalba būtų įtraukta į universiteto programą (pirmasis atvejis Rusijos imperijos akademinėje praktikoje), o Juškoms suteikė leidimą spausdinti dainas be nurodymų kažką taisyti ar keisti.

Įpusėjusius spaustuvėje dainyno leidybos darbus sustabdė Kazanės cenzoriaus Sergejaus Špilevskio (Загоскин, red., 1900: 119), kurį pasiekė informacija apie universitete leidžiamą lietuvišką literatūrą, oficialiai pareikštas draudimas. Publikaciją vetavęs cenzorius – Kazanėje žinomas teisininkas, buvęs universiteto profesorius, Archeologijos, istorijos ir etnografijos draugijos steigėjas (Шпилевский 1879), daugelio straipsnių Totorijos istorijos tema autorius (Катанов 1907) – veikiausiai negalėjo nereaguoti į skundą, tačiau savo neigiamo sprendimo taip pat nepagrindė ir atvirai nenurodė priežasties (dainos

spausdinamos lotynų raidynų), veikiausiai suprasdamas, kad pagal įstatus jis neturi įgaliojimų kištis į vidinius universiteto mokslo reikalus. Procesas truko visus metus – nuo 1878 m. gruodžio iki 1879 m. gruodžio mėnesio (Mockus 2003: 109–124), kol pagaliau po Istorijos-filologijos fakulteto laikytos tvirtos pozicijos ir J. Baudouino de Courtenay išdėstytos argumentacijos, kad cenzorius pažeidžia universiteto įstatus, lietuviškos dainos spausdinamos mokslinė abėcėle, be to, mokslo reikalams lotynišku šriftu jau publikuoti ir kiti lietuvių leidiniai, Universiteto taryba galutinai apsisprendė ir aprobavo lietuvių liaudies dainų leidybą lotynų abėcėle – 1880–1882 m. buvo išleisti trys tomai, kaip *Mokslo užrašų* priedai, greta paskelbtas ir Veliuonos apylinkės vestuvių papročių aprašas *Svotbinė rėda*.

Žinoma, nemažą įtaką tokiam sprendimui padarė Rusijos mokslų akademijos 1865 m. lotynų abėcėle išleisti Kristijono Donelaičio tekstai (*Metai*, pasakos, laiškai) (Donaleitis 1865) ir viešas tokios publikacijos pripažinimas Liaudies švietimo ministerijos, kurios žurnale buvo paskelbtas atsakas į kritišką leidinio recenziją. Į anoniminio autoriaus iškeltą retorinį klausimą, kodėl Sankt Peterburge už rusų pinigus išleistas leidinys atspausdintas lenkiškomis, o ne rusiškomis raidėmis (Голос... 1865), reaguodama redakcija pateikė svarių argumentų: tekstų su specialiai sudarytu lietuvių–vokiečių kalbų žodynu publikaciją parengė profesorius Augustas Schleicheris, suprantantis lingvistinę ir etnologinę poemos vertę; šis darbas yra parengiamasis etapas mokslininko pradėtų lyginamosios kalbotyros tyrimų, atitinkančių akademijos tikslus: „Pasauliniai kalbotyros pasiekimai tampriai susiję su Rusijai reikšmingais interesais tyrinėti lietuvių etnosą, labai artimą slavų tautoms ir labai svarbų rusų–slavų priešistorinių laikų pasaulio tyrimams“ (Об издании... 1866: 61–62).

Didžiausi nuopelnai šiame proveržyje tenka J. Baudouinui de Courtenay – be mokslinio angažuotumo, profesoriaus poziciją lėmė ir pažiūros. Jis niekada nepripažino lietuvių spaudos draudimo ir kalbos diskriminavimo – savo požiūrį išreiškė darbe *Lietuvių abėcėlės problema Rusijos valstybėje ir jos sprendimas* (Baudouin de Courtenay 1904), o santykį su valstybiniu kalbų funkcionavimo reguliavimu deklaravo svarstymuose apie *Nacionalinį ir teritorinį autonomijos požymį* – atvirai ir vizionieriškai pasisakė prieš Rusijos imperijos mažųjų tautų kolonizavimo politiką: „Ką gi tokio sukūrė didžiarusių gentis, jeigu tai iš tikrųjų jos sukurta? Sukurtas milžiniškas kalėjimas ne tik visoms kitoms gentims ir tautoms, bet taip pat ir pačiai rusų tautai, kalėjimas, kurį dabar griaunant reikia tiek pastangų ir aukų, ir dar klausimas, ar pavyks sugriauti šį kalėjimą taip, kad kartu su juo taip pat nesprogtų ir visas nelemtas rusiškas valstybingumas“ (Бодуэн де Куртенэ 1913: 56).

Be to, kaip tik šiais lietuvių folkloro leidybos Kazanėje metais (1880–1882 m.) universiteto rektoriaus pareigas ėjo medicinos profesorius Nikolajus

Kowalewskis, buvusio filomatų draugijos nario, tremtinio Kazanėje Józefo Kowalewskio sūnus. Universiteto administracija ir mokslininkai laikėsi išvien: neįsileido politinio jų veiklos reguliavimo ir apgynė mokslinius interesus.

KAZANĖS KRAŠTO KRIKŠČIONIZAVIMAS IR RUSIFIKAVIMAS: MOKSLO IR POLITIKOS SAŪVEIKA

Palankus sutapimas, kad brolių Juškų parengto lietuvių liaudies dainų rinkinio svarstyme nedalyvavo islamologas, filologas Nikolajus Ilminskis, buvęs Istorijos-filologijos fakulteto profesorius, 1861–1872 m. universitete dėstęs turkų-totorių kalbą, nuo 1867 m. ėjęs ir *Mokslo užrašų* redaktoriaus pareigas. Universitetą jis paliko 1872 m., gavęs paskyrimą vadovauti Kazanės mokytojų seminarijai (Загоскин, red., 1900: 41).

1875 m. J. Juškai atvykus į Kazanę, N. Ilminskis jau buvo gerai žinomas vietos akademinėje terpėje kaip kirilizacijos teoretikas ir praktikas. 1862 m. N. Ilminskis kartu su vietiniu misionieriaujančiu dvasininku Vasilijumi Timofejevu išleido pirmąjį krešenamams (krikščytyiems totoriams) elementorių kirilika (Букварь... 1862). Imtis šio darbo tiurkų kalbų grupės sintaksės žinovą ir etimologą N. Ilminskį paskatino ne tik moksliniai interesai, bet ir valstybės politiniai tikslai: Rusijos istorinė konfliktų su Aukso orda patirtis ir tolesnių santykių su totoriais plėtotė, Vidurinio Pavolgio regione paplitusio islamo įtakos mažinimas (Ильминский 2011: 11–13). Mokslininko pastangos pirmiausia buvo nukreiptos į krešenamams skirtos religinės literatūros prieinamumą ir suprantamumą. Jis siūlė ne tik atsisakyti arabų grafikos, bet ir kirilika rengiamiems tekstams vartoti šnekamąją totorių kalbą, kuri, išsaugodama autentišką pasaulėjautą, krikščionišką žodį perteiktų artimesnėmis asociacijomis, subtiliau ir aiškiau (Исхаков 2015: 319).

Totorių kalbos arabų rašto, kaip ir lietuvių kalbos lotyniškos raštijos, transliteravimas kirilika sietinas su etninės kultūros asimiliavimu ir musulmonų konfesijos keitimu į stačiatikybę. Vidurinio Pavolgio krikščytyiems totoriams pritaikyta *Ilminskio abėcėlė* tarnauja iki šiol, nors bandymų pereiti į lotynų ir arabų raidynus buvo ne vienas³. Galima teigti, kad XIX a. vyko antrasis humanitarinis

³ 1999 m. Tatarstano Respublikos Valstybės Taryba (Государственный Совет Республики Татарстан) priėmė įstatymą dėl perėjimo prie totorių raidyno lotynų grafikos pagrindu (Закон Республики Татарстан от 15 сентября 1999 г. № 2352 О восстановлении татарского алфавита на основе латинской графики), kuris įsigaliojo nuo 2001 m., ir reforma turėjo būti įvykdyta iki 2011 m., tačiau šio įstatymo vykdymas buvo sustabdytas 2002 m. Rusijos Federacijos

Kazanės užkovoјimas. Pirmasis įvyko XVII a., kai pasirodė garsioji *Kazanės istorija*, pasakojanti apie tai, kaip Rusijos caras Ivanas Rūstusis 1552 m. nugalėjo Kazanės chanatą. Įdomus rusų kultūrologo Dmitrijaus Lichačiovo pastebėjimas (Лихачев 2000: 416), kad prie Rusijos buvo prijungtos ne tik žemės su jų gyventojais, bet ir Kazanės istorija. Mokslininkas atkreipia dėmesį į Kazanės valdovės Siujumbekos (Söyembikä), prievarta išvedamos į Maskvą, lyrines raudas, kuriose ji rusus vadina nepažįstamaisiais, o Ivaną Rūstųjį – kažkokiu caru, tačiau rusų autoriaus rusų kalba parašytoje istorijoje Nogajų Ordos valdovo dukters raudos skamba rusų liaudies dainų dvasia.

Savo švietėjišką veiklą – stačiatikių religinių knygų totoriams kirilika leidybą – buvęs Kazanės dvasinės akademijos, kuri, būdama stambiausiu imperijoje arabistikos ir islamo studijų, taip pat ir stačiatikių misionierių centru, moksliniais metodais ieškojo sprendimų, kaip kultūros ir religijos pagrindu integruoti „kitagimius“ į imperijos „vietinių“ populiaciją (Миссионерское... 1906: 634), auklėtinis ir pedagogas N. Ilminskis vystė Šv. Gurijo⁴ brolijoje, jo iniciatyva įsteigtoje 1867 m. Kazanės krašto krikščionizavimo strategai pasirinko išmintingą taktiką eiti „lėtu, bet tvirtu žingsniu“, kurią nubrėžė Kazanės švietimo apygardos patikėtinis Piotras Šestakovas – „kitagimiai“ stačiatikių ir rusų dvasia turi būti auklėjami jų gimtąja kalba, šalia vartojant rusų kalbą (Шестаков 1869: 445).

Prie brolijos N. Ilminskis įkūrė Vertimo komisiją, koordinuojančią vertimus į Kazanės krašto etninių grupių (totorių, čiuvašų, marių, udmurtų, mordvių, kirgizų, kalmukų) ir dalies Sibiro tautų (altajiečių, buriatų, jakutų, evenkų, nanajų, samodų) kalbas. Šis darbas, anot N. Ilminskio, vyko laiku, nes čiabuviai – naivūs, nuoširdžiai tikintys, dievobaimingi, nesugadintų širdžių, primityvaus

Valstybės Dūmai įvedus federalinio įstatymo *Dėl RF tautų kalbų pataisą*, kad visų Rusijos Federacijos kalbų grafinė išraiška yra kirilika (Закон РФ О языках народов Российской Федерации от 25.10.1991 № 1807-1; Федеральный закон от 11.12.2002 № 165-ФЗ О внесении дополнения в статью 3 Закона Российской Федерации «О языках народов Российской Федерации»). 2004 m. Rusijos Federacijos Konstitucijos Teismas galutinai atmetė Tatarstano bandymus kiriliką pakeisti lotynų abėcėle, pabrėžęs, kad savo sprendimu legitimuoja istoriškai susiklosčiusias realijas ir užtikrina harmoningą ir subalansuotą valstybinės kalbos ir respublikos kalbų funkcionavimą. Priešingu atveju kiltų grėsmė federacinei vienybei. Tatarstanas pripažino savo įstatymą negaliojančiu, lotynų grafika oficialiai nenaudojama. 2013 m. Tatarstano Valstybės Taryba priėmė įstatymą *Dėl vartojimo totorių kalbos kaip valstybinės Tatarstano respublikos kalbos* (Закон РТ от 12.01.2013 № 1-ЗРТ Об использовании татарского языка как государственного языка Республики Татарстан), pagal kurį totorių kalbos grafinė išraiška yra kirilika. Tik kai kuriais atvejais numatytas lotynų ir arabų grafikos vartojimas. Prieiga internete: http://kitaphane.tatarstan.ru/rus/legal_info/newz/tat_lang.htm [žiūrėta 2019-06-28].

⁴ Šventasis Gurijus (Grigorijus Rugotinas, apie 1500–1563) – pirmasis Kazanės arkivyskupas (Stačiatikių bažnyčios).

mąstymo, susitaikę su savo dvasiniu skurdu, tai yra „klodai, gera dirva, su kuria verta padirbėti su tikra viltimi, kad sulauksi gausaus derliaus“ (Ильминский 1871: 168). Iš tikrųjų terpė pradėti vartoti kiriliką buvo palanki, nes dauguma šiame imperijos regione tautų iki tol neturėjo raštijos, ir knyga čia atsirado „laiku“. Per kirilikos raidyną perimamas stačiatikių tikėjimas slopino gilesnį islamo pažinimą, kurį galėjo suteikti arabų raidynas. Žinoma, svarbiu veiksmu buvo ir gebėjimas ne tik profesionaliai adaptuoti autentišką šnekamąją kalbą, bet ir perprasti vietinio paprasto žmogaus mentalitetą, ką sėkmingai atliko N. Ilminskis ir jo mokslinė aplinka (Никольский 1905: 4–5).

Kaip teigia rusų istorikas Andrejus Poniatovas, tikroji brolijos steigimo priežastis glūdi bandyme sustabdyti tuo metu suaktyvėjusį krikščionybę išpažįstančiųjų grįžimą prie islamo, ką rodo ir organizacijos nuostatai, – siekta ne tik stiprinti kresnų tikėjimą, plečiant mokyklų, taikančių N. Ilminskio metodiką⁵, tinklą ir statant cerkves, bet ir protinti prie prigimtinio tikėjimo grįžtančius paklydėlius. Šv. Gurijo brolijos misija ir jos kompleksinė veikla Kazanės krašte, organizacijos patirties taikymas kituose Rusijos regionuose (Astrachanėje, Samaroje, Riazanėje) negrįžtamai paveikė totorių ir kitų etninių grupių kultūrų raidą.

N. Ilminskio diegiama metodologija tapo vienu sėkmingų „tautinės politikos“ realizavimo pavyzdžių. Spėjama, kad tuo pačiu laikotarpiu Kazanėje dirbęs Andrius Ugianskis⁶ pozityviai vertino kolegos sistemą ir siūlė, slopinant krašto polonizavimą, panašų modelį įgyvendinti Lietuvoje (Staliūnas 2006: 74). Istorikas Vytautas Merkys, apeliuodamas į lietuvių filologo laiške iš Kazanės vyskupui Motiejui Valančiui išdėstytą kirilikos taikymo lietuvių kalbai pagrindimą, nurodo dvi aplinkybes: Tautinio atgimimo pradžią ir lietuvių kalbos orfografijos formavimo procesus (Merkys 1994: 33).

IŠVADOS

Jono ir Antano Juškų parengtų lietuvių liaudies dainų ir Veliuonos apylinkės vestuvių papročių leidyba lotynų raidynu buvo įmanoma dėl kelių ideologinių ir sociokultūrinių aplinkybių:

⁵ N. Ilminskio metodo esmė: brolijos mokyklų pagrindine disciplina buvo tikyba, mokymo sistema – dvikalbė: pirmajame skyriuje (2 metų kursas) mokymas vyko gimtąja kalba, o rusų kalba buvo dėstoma kaip atskiras dalykas; antrajame skyriuje (2 metų kursas) visi dalykai dėstomi rusų kalba (Понятов 2003).

⁶ A. Ugianskis nuo 1850 m. dirbo Kazanės gimnazijoje, 1861 m. buvo paskirtas Kazanės universiteto ekstraordinariniumi profesoriumi, dėstė graikų kalbą, nuo 1866 m. – lotynų kalbą (Загоскин, red., 1900: 53).

1. Kazanėje susibūrė Lenkijos ir Lietuvos bajorų diaspora, menanti Abiejų Tautų Respublikos gyvavimo laikotarpiu susiklosčiusias pasaulėžiūras, išsaugojusi tradicines vertybes – kultūrą ir kalbą.

2. XIX a. 8-ajame deš. Kazanės universiteto Istorijos-filologijos fakultete susiformavo progresyvi mokslinė terpė, sukūrusi depolitizuotą Lingvistinių tyrimų centrą. Lyginamosios kalbotyros mokyklos įkūrėjas Janas Baudouinas de Courtenay, 1875 m. pradėjęs darbą universitete, tapo pagrindiniu mediatoriumi, inicijavusiu ir palaikiusiu lietuvių darbų leidybą.

3. Palankesnes brolių Juškų mokslinės veiklos sąlygas Kazanėje lėmė ne tik universitetinės bendruomenės branduolio ideologinės nuostatos, kvalifikacija bei potencialas įvertinti lietuvių folklorą kaip reikšmingą kalbos tyrimams šaltinį, bet ir Kazanės, nutolusios nuo sociokultūrinio židinio (Lietuvos) ir politinio centro (Sankt Peterburgo), geografinė padėtis.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Baudouin de Courtenay Jan 1904: *Kwestia alfabetu litewskiego w państwie rosyjskim i jej rozwiązanie*. Kraków: Nakładem Antoniego Chołoniewskiego.

Donaleitis Christian 1865: *Litauische Dichtungen, erste vollständige Ausgabe mit Glossar von Aug. Schleicher*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Głębocki Henryk 2013: *Margrabia, imperium i Polacy: szkice z dziejów walki przeciwko „nierozsądnej narodowości polskiej” (1861–1864)*. – *Arcana: kultura, historia, polityka* 1, 46–89.

Koerner Ernst Frideryk Konrad, Szwedek Aleksander, red., 2001: *Towards a History of Linguistics in Poland. From the early beginnings to the end of the 20th century*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Merkys Vytautas 1994: *Knygnešių laikai. 1864–1904*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.

Mockus Antanas 2003: *Broliai Juškos: lietuvių liaudies dainų rinkėjai ir leidėjai*. Vilnius: Tyto Alba.

Staliūnas Darius 2006: *Kas būtų, jeigu?.. Kelios XIX a. Lietuvos istorijos alternatyvos*. – *Kultūros barai* 5, 71–77.

Subačius Giedrius 2004: *Lietuviška ir rusiška lietuviškų spaudinių kirilika 1864–1866 metais*. – *Raidžių draudimo metai*, sud. Darius Staliūnas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 139–173.

Андромонова Наталия 2002: Н. В. Крушевский и история лингвистики. – *Николай Крушевский: научное наследие и современность: матер. междунар. науч. конф. «Бодуэновские чтения» (Казань, 11–13 дек. 2001 г.): секция «Николай Крушевский: жизнь и научное творчество (к 150-летию со дня рождения)»*, ред. К. Галиуллина, Г. Николаева. Казань: Новое знание, 35–42.

Беляев Дмитрий 1878: *К вопросу о мировоззрении Эврипида: Историко-литературные этюды*. Казань: Типо-литография Императорского университета.

Бодуэн де Куртенэ Иван 1913: *Национальный и территориальный признак в автономии*. Санкт Петербург: Типография М. М. Стасюлевича.

Букварь, краткая священная история, сокращенный катехизис, нравоучения и молитвы, изложенные для крещеных из татар на их разговорном языке, по букварю, изданному в 1861 году в Санкт-Петербургской синодальной типографии 1862. Казань.

Булич Константин 1903: Из записок К. Н. Булича: 1828–1846 г.г. – *Вестник Европы: журнал науки, политики, литературы* 8, 743–763.

Венгеров Семён, ред., 1904: *Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней)* 6. Санкт Петербург: Типография М. М. Стасюлевича.

Гатилова Анастасия 2012: *Научные династии польских профессоров и преподавателей в Казанском университете (XIX – начало XX вв.)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет.

Голос из Литвы о новом издании литовского поэта Доналейтиса, сделанного русскою академиею наук 1865. – *Русский инвалид* 269.

Долбилов Михаил 2010: *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*. Москва: Новое литературное обозрение.

Загоскин Николай, ред., 1900: *Деятели Императорского Казанского университета. 1805–1900 гг.: Опыт краткого биографического словаря профессоров и преподавателей Казанского университета за первые 95 лет его существования*. Казань: Типо-литография Императорского университета.

Зайцева Людмила 2016: Общий устав университетов 1863 г.: предыстория, характеристика, значение. – *Lex Russica. Закон русский* 9, 214–229.

Ильминский Николай 2011: *Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка* [репринт оригинала]. Москва: Книга по Требованию.

Ильминский Николай 1871: Практические замечания о переводах и сочинениях на инородческих языках. – *Православный собеседник* 3, 160–183.

Исхаков Радик 2015: К истории создания первого татарского кириллического алфавита и формирования письменной традиции татар-кряшен (крещеных татар). – *Известия Самарского научного центра Российской академии наук* 17, 3, 319–322.

Катанов Николай 1907: *Памяти Сергея Михайловича Шпилевского*. Казань: Типография Императорского Университета.

Корсаков Дмитрий 1912: М. П. Петровский. – *Исторический вестник* 7, 262–270.

Костина Татьяна, Куприянов Алексей 2017: Кадровая политика попечителей Казанского учебного округа и динамика возрастного состава профессоров Казанского университета в 1804–1884 годах. – *Ученые записки Казанского университета* (Серия гуманитарные науки) 159, 4, 925–941.

Лаптева Людмила 2003: Казанский славист Мемнон Петрович Петровский (1833–1912). – *Славянский альманах* 2002, 152–177.

Лихачев Дмитрий 2000: *Русская культура*. Москва: Искусство.

Машанов Михаил 1892: *Обзор деятельности Братства св. Гурия за двадцать пять лет его существования (1867–1892 гг.)*. Казань: [b. l.].

Миллер Алексей 2010: Латиница и кириллица в политике властей Российской империи. – *Пермяковский сборник 2* (Новые материалы и исследования по истории русской культуры). Москва: Новое издательство, 467–477.

Миссионерское отделение при Казанской духовной академии и внутренняя миссия в России 1906. – *Церковно-общественная жизнь* 18, 634.

Никольский Николай 1905: *Переводческая комиссия в Казани и ее просветительная деятельность среди инородцев (По поводу отчета Казанской переводческой комиссии за 1904 г.)*. Казань: Центральная типография.

Об издании академиею наук литовского поэта Доналейтиса 1866. – *Журнал Министерства народного просвещения* СХХIX, 61–63.

Понятов Андрей 2003: Некоторые аспекты миссионерской деятельности «Братства святителя Гурия». – *Православный собеседник* 2, 45–78.

Университетский устав 1863 года 1863. Санкт Петербург: Типография Огризко.

Фирсов Николай 1870: *Инородческое население прежнего Казанского царства в новой России до 1762 года и колонизация закамских земель*. [Казань]: [b. l.].

Фирсов Николай 1866: *Положение инородцев Северо-Восточной России в Московском государстве: рассуждение, написанное для получения степени магистра русской истории Н. Фирсовым*. Казань: Университетская типография.

Шарифжанов Измаил 2002: *Польские профессора и преподаватели в Императорском Казанском университете*. Казань: Издательство Казанского государственного университета.

Шестаков Петр 1869: Речь, произнесенная г. попечителем казанскаго учебного округа П. Д. Шестаковым, при открытии братства святителя Гурия. – *Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев*. Санкт Петербург: Типография т-ва «Обществ. польза», 439–447.

Шпилевский Сергей 1879: *О задачах деятельности Казанского общества археологии, истории и этнографии и о возможном содействии Обществу со стороны жителей местного края*. Речь товарища председателя Общества С. М. Шпилевского, произнесенная в 1 годичном публичном собрании Общества 19 марта 1879 года. Казань: Типография Императорского Университета.

Якобсон Роман 1985: *Избранные работы*. Москва: Прогресс.

The Ideological Context of Scholarly Work of Antanas and Jonas Juška in Kazan

SUMMARY

This research addresses the sociocultural conditions and ideological contexts of the ideological scholarly environment that prevailed in Kazan region during the period of academic activity (1878–1882) of Lithuanian folklorists Jonas and Antanas Juška. In order to substantiate the regularity of publishing Lithuanian folklore in the Latin alphabet in Kazan, the ethos of the scholarly community of Kazan University that stood out in the general imperial policy of adapting and integrating the cultures and languages of the nations of the Russian Empire is analyzed.

Lithuanian folk songs and regional Veliuona wedding traditions gathered and arranged by the brothers Juška in the Latin script were possible to publish due to several circumstances: the Polish and Lithuanian scholarly elite and the supporters of traditional values had gathered at Kazan University and formed a progressive, depoliticized school of linguistic research; the establisher of the school, Jan Baudouin de Courtenay, had become its main mediator and supported the publishing of Lithuanian folklore, which was regarded as an important source material.

On the other hand, the Cyrillic transliteration of the scripts of the nations colonised by the Empire is associated with the processes of establishing the identity loyal to the Tsarist government and suppressing the opposition. During the implementation of the Cyrillic script in the Northwestern Krai the first and foremost efforts were placed into distancing Lithuanian culture from the Poles who were nourishing the idea of the reestablishment of the Polish–Lithuanian Commonwealth. Meanwhile, in the case of the Transvolga Region it meant the reduction of the influence of the Ottoman Empire, the center of Islam. Thus, the publishing of Lithuanian folklore in Kazan, which was distant from the sociocultural hotbed (Lithuania) and political center (Saint Petersburg), was regarded as a solely scholarly project.

Įteikta 2019 m. rugsėjo 1 d.

MARGARITA MATULYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius, Lietuva

margarita@ldm.lt